

УДК 94(477.8)«1937»

**РЕПРЕСОВАНИЙ РЕКТОР
КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
БЕЛЯЄВ ФЕДІР ІВАНОВИЧ**

**REPRESSED RECTOR OF KYIV STATE
UNIVERSITY FEDIR BIELIAIEV**

Ніколаєва Н. Б.,
кандидат історичних наук, докторант
історичного факультету, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна),
e-mail: natalienik8@gmail.com

Nikolaeva N. B.,
Ph.D. in Historical Sciences, Doctoral Candidate
at the Faculty of History of Taras Shevchenko
National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine),
e-mail: natalienik8@gmail.com

Розглянуто біографію ректора КДУ Ф. І. Беляєва. Досліджено причини його арешту. Доля колишнього ректора КДУ Ф. І. Беляєва виявилася досить типовою для арештованих у 1936–1937 р. Чекісти звинуватили його в участі у видуманій ними «троцькістській організації», у намірах проводити терористичні акти проти членів Комуністичної партії і радянської уряду, і знищили. Завданням цієї статті є проаналізувати причини та обставини арешту викладача Київського університету Ф. І. Беляєва, проведеного в 1937 р., прослідкувати долю заарештованого. Одним із завдань сучасної української історичної науки є повернення із забуття імен невинно репресованих людей.

Ключові слова: політичні репресії, ректор, арешти, НКВС УРСР, Київський державний університет.

The biography of the rector of KSU Fedir Bieliaiev. The causes of his arrest were analyzed. The fate of the former KSU rector Fedir Bieliaiev was quite typical for those arrested in 1936–1937. The NKVD accused him of involvement in devised so-called «Trotskyist organization», of intentions to carry out terrorist acts against members of the Communist party and the Soviet government, and killed. The objective of this article is to analyze the causes and circumstances of the arrest of Kiev State University's rector Fedir Bieliaiev, conducted in 1937, and also to follow the fate of this lecturer. One of the purposes of Ukrainian modern historical science is to return from the oblivion the names of innocent repressed people.

Keywords: political repressions, professors, rector, arrests, NKVD USSR, Kyiv State University.

Постановка проблеми. Особливе місце в історії політичних репресій проти викладачів Київського державного університету (КДУ) займають ті репресії, які були проведені чекістами наприкінці 1930–х років.

Арешти викладачів здійснювались протягом 30–х років ХХ століття. І в розпал політичних репресій у 1937–1938 рр. це торкнулось також і науковців, і викладачів, зокрема в Київському університеті. Це свідчить про наявність в системі НКВД–НКДБ УРСР таємних обліків (картотек) щодо «неблагонадійних» осіб. Очевидно, що радянська влада стежила за «неблагонадійними», намагалася убезпечити себе від своїх же громадян. На жаль, поки що інформація про те, як проводилася робота зі створення таких обліків, а також дані про всіх заарештованих викладачів – уривчаста і неповна. В архівах НКВД–КДБ на сьогодні вдалося виявити деякі характерні приклади, які добре ілюструють арешти київських викладачів і науковців в 1936–1937 рр., одним з яких є арешт ректора Ф. І. Беляєва, який варто розглянути детальніше.

Актуальність цієї теми полягає в тому, що вона досі була маловивченою і про неї все ще небагато інформації у наукових публікаціях.

Історіографія питання обмежена. Саме тому вкрай важливо вивчати і вводити до наукового обігу раніше маловідомі джерела – архівні матеріали більшовицьких спецслужб.

Серед найбільш важливих праць щодо долі репресованих викладачів слід назвати дослідження І. Біласа [2], С. Білоконя [3], В. Заруби [6], Ю. Шаповала [10], Л. Шевченко [11], О. Юркової [12], К. Довганя [5] та багатьох інших. На сьогодні про політичні репресії в сталінський період опубліковано тисячі наукових праць, які годі перелічити в короткому огляді.

Пропоноване дослідження присвячене біографії репресованого у 1937 р. колишнього ректора Київського державного університету, а на той час – редактора Партійного видавництва ЦК КП(б)У Беляєва Федора Івановича.

Наукова новизна цього дослідження полягає в тому, що в ньому до наукового обігу вводяться раніше маловідомі документи спецслужб СРСР, в першу чергу – матеріали архівних кримінальних справ на репресованого ректора.

Завданням цього дослідження є за допомогою маловідомих документів радянських спецслужб з'ясувати життєвий шлях ректора Київського державного університету Ф. І. Беляєва.

Виклад основного матеріалу. У Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ) зберігається архівна кримінальна справа №32378–фп на колишнього ректора Київського університету Беляєва Федора Івановича [4]. З неї можна детально дізнатись про його життєвий шлях, арешт та розстріл. У справі збереглися документи про арешт і обшук Ф. Беляєва, його анкета, заповнена співробітником НКВС Стороженком, протоколи допитів заарештованого та свідків у справі. Є також різні документи, пов'язані зі слідством і судом над Беляєвим Ф. І. та його реабілітацією в 1956 р., яка стала можливою лише після смерті Сталіна.

Беляєв Федір Іванович народився 26 травня 1898 р. в м. Санкт–Петербурзі (в радянський час – м. Ленінград). За національністю – росіянин. За соціальним походженням – робітник–друкар, походив з родини службовців. Його родина у 1937 р. складалась з дружини Беляєвої Тетяни Миколаївни, сина Михайла, теці Марії Олександрівни Філіпкової, сестри дружини Зінаїди Миколаївни Філіпкової–Косовської, її сина Володимира Михайловича Косовського. Усі вони проживали разом в м. Києві на вул. Леніна (нині – Б. Хмельницького), б.21, кв.37.

Беляєв Ф. І. був членом більшовицької партії ще з 1918 р. В Київському державному університеті Ф. Беляєв спочатку працював викладачем філософії та історії. Зокрема, він читав лекції про діалектичний матеріалізм – суто партійну дисципліну, яка повинна була укріплювати віру студентів у комуністичні ідеї.

У 1935 р. Ф. Беляєв був призначений ректором Київського державного університету, що свідчило

про достатньо високий ступінь довіри до нього з боку керівництва КП(б)У.

Але втриматись на цій посаді довго йому не вдалося. У 1935 р. Беляєв отримав догану від ЦК КП(б)У за порушення фінансової дисципліни – видавав у Партвидавці аванси редакторам, що було заборонено. Можливо, ця історія похитнула в ЦК КП(б)У довіру до нього, як до відданого партійного працівника.

Як видно зі справи, Ф. Беляєв був звільнений з КДУ у грудні 1935 р. Саме тоді він отримав догану в партійній організації Партвидавництва ЦК КП(б)У за «троцькістські перекручування під час викладання студентам КДУ» під час лекцій з діалектичного матеріалізму. Беляєв на зайняттях в одній з студентських груп історичного факультету КДУ начебто висловлював думку про те, що троцькізм не на всіх етапах свого існування був контрреволюційним, адже Л. Троцький відіграв важливу роль у встановленні радянської влади в 1917–1922 рр. і мав значні заслуги перед Жовтневою революцією. Студенти, однак, уважно стежили за новими віяннями в політиці партії, і поставили питання про висловлювання Ф. Беляєва на партійному комітеті університету.

У результаті цього Ф. Беляєв був знятий з посади. Питання про його поведінку було передане у партійну організацію Партвидавництва ЦК КП(б)У. Його справа розглядалася в ЦК КП(б)У, і завідувач відділу агітпропом Ашрафян поставився до питання в цілому досить добре, запропонувавши не виключати його з партії, а обмежитись доганою і переведенням на нижчу посаду. В результаті, крім догани по партійній лінії, Ф. Беляєв в Партвидавці ЦК КП(б)У був позбавлений посади відповідальним редактора і залишився лише одним з редакторів [4, арк. 22–23].

Невідомо, як було насправді, але на слідстві Ф. Беляєв, секретар парткомітету С. Гончаренко та тодішній директор Партвидава ЦК КП(б)У А. Земляний оповідали про події саме так. Треба сказати, що подібне могло дійсно мати місце. Більше того: саме за подібні висловлювання про Л. Троцького на Ф. Беляєва могли донести інформатори НКВС, і це, можливо, стало реальною причиною його арешту. Так чи інакше, але він «потрапив на олівець» чекістам. Тим не менше, до 1937 р. Беляєв Ф. І. жодним репресіям не піддавався [4, арк. 9].

Беляєв Ф.І. був заарештований як один з обвинувачених у справі №123 т.зв. «антирадянської право-троцькістської організації на Україні». Це була велика групова справа, виведена співробітниками НКВС УРСР, свого роду реакція на вказівки М. Єжова та І. Леплевського посилити роботу з виявлення троцькістів. Для оформлення матеріалів цієї справи чекісти навіть надрукували в типографії окремі обкладинки, і цей дрібний, здавалося б, факт цілком засвідчував серйозність їх намірів. Справу Ф. Беляєва провадив IV відділ Управління державної безпеки (УДБ) НКВС УРСР, її було розпочато провадженням 11 червня 1937 р., закінчено 29 серпня 1937 р.

11 червня 1937 р., в день суду над М. Тухачевським, оперуповноважений IV відділу УДБ НКВС УРСР Гречіхін, розглянувши отримані чекістами матеріали про діяльність Беляєва Ф. І., вирішив, що він був учасником троцькістсько-терористичної організації. Компрометуючими матеріалами були, очевидно, протоколи допитів вже заарештованих людей (особливо А. Земляного), а також повідомлення інформаторів НКВС. Відповідальність за участь в антирадянських формуваннях передбачалася ст.54–8 та ст.54–11 КК УРСР, у разі доведення провини заарештованим загрожував розстріл. Гречіхін постановив згідно з ст.93 п.2 та ст.108 КПК УРСР розпочати слідство в цій справі, і копію постанови направити Прокурору. З цим рішенням погодились начальник I відділення IV відділу Управління державної безпеки НКВС УРСР Борисов та начальник цього відділу Григоренко [4, арк. 1].

Того ж дня Гречіхін, Борисов і Григоренко підписали ще одну постанову, цього разу – про обрання до Беляєва Ф. І. міри запобігання. Зважаючи на те, що його перебування на волі могло відбитися на ході слідства, зазначені чекісти вирішили обрати Беляєву Ф. І. мірою запобігання утримання під вартою в спеціальному корпусі Київської тюрми. Цю постанову також представили Прокурору [4, арк. 2].

11 червня 1937 р. заступник Народного комісара державної безпеки УРСР підписав ордер №9–а на арешт Беляєва Ф. І. Цей ордер дозволяв співробітнику НКВС Цвігуну провести обшук і арешт Беляєва Ф. І. [4, арк. 4].

12 червня 1937 р. виконуючий обов'язки військового прокурора Київського округу бригадєн-юрист Шахтен підписав постанову про арешт Беляєва Ф. І. Розглянувши матеріали, представлені IV відділом УДБ НКВС УРСР і беручи до уваги, що Беляєв Ф. І. ними викривався, як учасник «контрреволюційної троцькістської організації» за що передбачалося покарання за ст.54–8 і 54–11 КК УРСР, Шахтен постановив обрати мірою запобігання для Беляєва Ф. І. утримання під вартою в спецкорпусі Київської тюрми. Копія цієї постанови була направлена у IV відділ Управління державної безпеки НКВС УРСР [4, арк. 3].

25 червня 1937 р. начальник відділення IV відділу УДБ НКВС УРСР Давидов, розглянувши слідчі матеріали про Беляєва Ф. І. вирішив, що проведеними слідчим діями було встановлено його «участь в діяльності контрреволюційної троцькістської організації». Тому на основі ст.126 КПК УРСР Давидов постановив притягнути Беляєва Ф. І. до відповідальності за ст.54–8 і 54–1 КК УРСР, а копію постанови направити Прокурору Київського військового округу. З цим погодився начальник IV відділу УДБ НКВС УРСР Абугов (мабуть, він в червні 1937 р. змінив згаданого вище Григоренка). Цю ж постанову було доведено до відома Беляєва Ф. І., оскільки на документі є його підпис про ознайомлення [4, арк. 10].

Подобиці виведеного чекістами обвинувачення можна дізнатись з матеріалів слідства. У

справі на Беляєва Ф. І. містяться протоколи його допитів від 25 червня 1937 р. [4, арк. 17–20], 27 липня 1937 р. [4, арк. 30–45] і 28 серпня 1937 р. [4, арк. 46–47, 48–49]. Також до справи долучено протоколи допитів заарештованих колег Беляєва по Партійному видавництву ЦК КП(б).

На першому допиті 25.06.1937 р. Ф. Беляєв ще заперечував свою участь в троцькістській організації, розповідав про свою роботу у видавництві і в університеті, та про раніше отримані три партійні догани. Але слідчий – начальник відділення відділу кадрів НКВС УРСР ст. лейтенант держбезпеки Давидов зразу намагався йому довести, що він був ще в 1935 р. завербований в троцькістську організацію завербував [4, арк. 12–20].

Вже на наступному допиті 27.06.1937 р. Ф. Беляєв вимушений був визнати себе винним в тому, що він нібито «був членом контрреволюційної, троцькістської терористичної організації, яка ставила за мету повалення партійного і радянського керівництва, з метою реставрації капіталізму». Невідомо, чи це сталось лише через психологічні методи тиску, чи вплив чинився також і фізичний [4, арк. 21–23].

Після завершення слідства було складено обвинувальний висновок по справі №123 зі звинувачення Беляєва Ф. І. за ст. 54–8 і 54–1 ККУРСР. У документі зазначалося, що «УДБ НКВС УРСР була виявлена та ліквідована контрреволюційна троцькістська організація, яка ставила своєю метою боротьбу з ВКП(б) та радянською владою, планувала підготовку терористичних актів проти керівництва партії і уряду». Звісно, існування такої організації підтверджувалось лише особистими зізнаннями обвинувачених, добутих чекістами під сильним фізичним тиском. Жодних організаційних документів троцькістів, або протоколів їх зібрань, або фактів антидержавної діяльності у справі не зафіксовано. На думку слідчих НКВС, одним з основних учасників цієї організації і був заарештований 12.06.1937 р. редактор Київського Партвидаву ЦК КП(б)У Ф. Беляєв.

1 вересня 1937 р. Ф. Беляєву вручили копію обвинувального висновку про те, що його справу розглядатиме Військова колегія Верховного суду СРСР [4, арк. 116].

Суд відбувся 2 вересня 1937 р. Судове засідання тривало недовго – з 14.15 до 14.30, тобто лише 15 хвилин! Сьогодні годі собі уявити, щоб будь-який серйозний вирок можна було винести за такий короткий час. Його матеріали займають у справі аж 4 (!) аркуші – протокол підготовчого засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР на 1-му аркуші (судді не полинувалися приїхати з Москви у Київ, щоб пошвидше провести розправу), протокол судового засідання цієї колегії на 1-му аркуші, і вирок на 2-х аркушах. Це свідчить про те, що результат суду був відомий наперед, ніхто з суддів не обтяжував себе зайвими запитаннями щодо правдивості обвинувачень, і ніяких шансів на порятунок у Ф. Беляєва вже не було.

Виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР у м. Києві присудила Беляєва Ф. І. до вищої

міри покарання – розстрілу з конфіскацією всього його майна. Вирок був остаточний і оскарженню не підлягав, і його слід було виконати негайно, як і передбачалося сумнозвісною Постановою ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. В 14.30 год. судове засідання було закрито [4, арк. 118].

В архівній кримінальній справі збереглася довідка, що Беляєв Федір Іванович був розстріляний в м. Києві 3 вересня 1937 р.

У епоху масової реабілітації політв'язнів після смерті Сталіна справа Ф. Беляєва була піднята з архіву і переглянута. З'ясувалося, що за партійними архівами ніяких даних про антипартійну діяльність Ф. Беляєва немає, а на слідстві він себе оговорив під тиском чекістів. Ніякої «антирадянської право-троцькістської організації на Україні» не існувало. Допитані в 1956 р. його знайомі Кабалкін А. С. (член більшовицької партії з 1919 р.), Кауфман Я. І. (член партії з 1928 р.), Рабинович Д. Л. (член партії з 1919 р.), Шойлевич А. Е. (член партії з 1924 р.) та інші, які тривалий час працювали разом з ним до арешту, охарактеризували його, як «чесного та принципового комуніста, який боровся за проведення генеральної лінії партії». Зважаючи на це, 23 березня 1956 р. заступник Головного військового прокурора СРСР полковник юстиції І. Максимов затвердив висновок, в якому пропонувалося вирок Військової колегії Верховного суду СРСР від 2 вересня 1937 р. щодо Беляєва Ф. І. за новими обставинами відмінити і справу припинити за відсутністю складу злочину [4, арк. 122–124].

5 травня 1956 р. Військова колегія Верховного суду СРСР прийняла рішення №44–04898/56, і визначила, що вирок від 2 вересня 1937 р. щодо розстрілу Ф. Беляєва необхідно відмінити за нововиявленими обставинами, а справу проти нього припинити за відсутністю складу злочину [4, арк. 125–126]. Було встановлено, що Ф. Беляєв був засуджений безпідставно, і що його провина нічим не підтверджується.

Згодом Ф. Беляєв був реабілітований також і Комуністичною партією, якій так віддано служив – постановою бюро Київського обкому КПУ від 2 жовтня 1956 р.

Висновки. Підводячи підсумки слід зазначити, що доля колишнього ректора і викладача КДУ ім. Т. Шевченка, а згодом – редактора Київського партійного видавництва ЦК КП(б)У Беляєва Ф. І. виявилася досить типовою для арештованих у 1937 р. Його звинуватили у видуманій чекістами троцькістській організації, у намірах проводити терористичні акти проти членів Комуністичної партії і радянської уряду, і знищили. Саме так, за допомогою політичних обвинувачень, радянський режим знищував еліту України – інтелігенцію, викладачів, громадських та політичних діячів. У 1937 р. чекісти знищували вже не лише тих, хто реально не погоджувався з політикою правлячої комуністичної партії, але й своїх же відданих комуністів, які тривалий час розбудовували і укріпляли партію. Члени Комуністичної партії могли на власному досвіді переконатись, яка-то є

справедливість радянського слідства і правосуддя. Отож, Ф. Беляєв, який віддано служив своїй партії, готував її офіційні видання, читав лекції про діалектичний матеріалізм і прославляв комуністів, сам став жертвою своїх же кровожерливих керівників, в першу чергу – Й. Сталіна.

Наслідком протиправних дій сталінського періоду став занепад гуманітарних наук в СРСР. Результати погрому української науки відчуються і досі. Приклад викладача діалектичного матеріалізму Ф. Беляєва свідчить, що політичні репресії заторкнули навіть творців псевдонаукових досліджень, створених на основі ідеології «партія Леніна–Сталіна».

Одним із завдань сучасної української історичної науки є повернення із забуття імен невинно репресованих людей, не зважаючи на їх політичні погляди чи партійну приналежність. Думається, що маловивчена на сьогодні постає ректора КДУ ім. Т. Шевченка Беляєва Ф. І. повинна зайняти своє місце в історії Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Список використаних джерел

1. Бажан, О.Г., Данилюк, Ю.З., Рубльов, О.С., 2005. 'Історія під пресом ідеології', *Зневажена Кліо: Зб. на пошану акад. НАН України П. Т. Тронька*, Ін-т історії України НАН України, Редкол.: Ю. З. Данилюк (голов. ред.) та ін., К., с.3–74.
2. Білас, П., 1994. 'Репресивно–каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно–політичний та історико–правовий аналіз' В 2 т., К.: *Либідь: Військо України*, Кн.1, 422 с., Кн.2., 428 с.
3. Білокін, С., 1999. 'Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження', К., 447 с.
4. *ГДА СБУ*, Ф.6, Спр.32378–фп.
5. Довгань, К.Г., 2008. 'Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933–1941 рр.)' Автореф. дис. ... канд. істор. наук, Київ: *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*.
6. Заруба, В., 1996. 'Знищення київської школи істориків М. Грушевського: За матеріалами архіву ВУАН', *Сучасність*, №5, с.105–116.
7. 'Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодні', 2004, під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука, К.
8. 'Репресії в Україні: Бібліографічний покажчик', 2007, упор. Є. Бабич, В. Патока, К.: *Смолюк*, 520 с.
9. 'Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-і роки: Матеріали міжнарод. наук. конф., Київ, 15–16 вересня 1994 р.', 1998, НАНУ: Ін-т історії України НАНУ, Ін-т держави і права, Всеукр. та Київське т-во політв'язнів і репресованих, Редкол.: П. П. Панченко (гол.), Є. В. Пронюк (співгол.) та ін., К.: *Ін-т історії України НАНУ*, 290 с.
10. Шаповал, Ю., Пристайко, В., Золотарьов, В., 1997. 'ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи', К.: *Абрис*, 608 с.
11. Шевченко, Л.В., 2002. 'Доля керівників Київського університету в 30-і рр. XX ст.', *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: Зб. статей, Ін-т історії України НАН України та ін., Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін., К., Вип.20–21, с.511–527.
12. Юркова, О., 1998. 'Київська історична школа М. С. Грушевського: доля науковців', *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, №1/2, с.263–280.

References

1. Bazhan, O.H., Danyliuk, Yu.Z., Rublov, O.S., 2005. 'Istoriia pid presom ideolohii (History under the press ideology)', *Znevazhena Klio: Zb. na poshamu akad. NAN Ukrainy P. T. Tronka*, Ін-т історії України НАН України, Редкол.: Ю. З. Данилюк (holov. red.) та ін., К., с.3–74.

2. Bilas, P., 1994. 'Represyivno–karalna systema v Ukraini 1917–1953: Suspilno–politychnyi ta istoryko–pravovyi analiz (Repressive and punitive system in Ukraine 1917–1953: Socio–political and historical–legal analysis)' V 2 t., K.: *Lybid: Visko Ukrainy*, Kn.1, 422 s., Kn.2., 428 s.

3. Bilokin, S., 1999. 'Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917–1941 rr.): Dzherezloznavche doslidzhennia (Mass Terror as a Means of Public Administration in the USSR (1917–1941): Source Studies)', K., 447 s.

4. *HDA SBU*, F.6, Spr.32378–fp.

5. Dovhan, K.H., 2008. 'Kyivskyi universytet v umovakh posylennia stalinskoho totalitarnoho rezhymu (1933–1941 rr.) (Kyiv University in conditions of Stalinist totalitarian regime strengthening (1933–1941))' Avtooref. dys. ... kand. Istor. nauk, Kyiv: *Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka*.

6. Zaruba, V., 1996. 'Znyshchennia kyivskoi shkoly istorykiv M. Hrushevskoho: Za materialamy arkhivu VUAN (Destruction of the Kyiv School of Historians by M. Hrushevsky: Based on the materials of the archive of VUAN)', *Suchasnist*, №5, s.105–116.

7. 'Istorychnyi fakultet Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: mynule y sohodennia (Historical Faculty of Taras Shevchenko National University of Kyiv: Past and Present)', 2004, pid red. prof. H. D. Kazmyrchuka, K.

8. 'Represii v Ukraini: Bibliografichnyi pokazhchyk (Repressions in Ukraine: Bibliographic Index)', 2007, upor. Ye. Babych, V. Patoka, K.: *Smoloskyp*, 520 s.

9. 'Totalitarna derzhava i politychni represii v Ukrainy u 20–80-i roky: Materialy mizhnarod. nauk. konf., Kyiv, 15–16 veresnia 1994 r. (Totalitarian State and Political Repressions in Ukraine in the 20s and 80s: Materials of the International. sciences Conf., Kyiv, September 15–16, 1994)', 1998, NANU: In–t istorii Ukrainy NANU, In–t derzhavy i prava, Vseukr. ta Kyivske t–vo politv'iazniv i represovanykh, Redkol.: P. P. Panchenko (hol.), Ye. V. Proniuk (spivhol.) ta in., K.: *In–t istorii Ukrainy NANU*, 290 s.

10. Shapoval, Yu., Prystaiko, V., Zolotarov, V., 1997. 'ChK–HPU–NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty (ChK–GPU–NKVD in Ukraine: persons, facts, documents)', K.: *Abrys*, 608 s.

11. Shevchenko, L.V., 2002. 'Dolia kerivnykiv Kyivskoho universytetu v 30-i rr. XX st. (The fate of the leaders of the Kiev University in the 30's of the twentieth century)', *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*: Zb. statei, In–t istorii Ukrainy NAN Ukrainy ta in., Redkol.: P. T. Tronko (vidp. red.) ta in., K., Vyp.20–21, s.511–527.

12. Yurkova, O., 1998. 'Kyivska istorychna shkola M. S. Hrushevskoho: dolia naukovtsiv (Kyiv Historical School of MS Hrushevsky: the fate of scientists)', *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB*, №1/2, s.263–280.

* * *